

Соціально-професійне середовище у формуванні якісних характеристик особистості

Валерій РАДУЛ,

доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та освітнього менеджменту Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка

В умовах глобалізації, зважаючи на хаотичність нормативно-ціннісної системи, особливо важливою є проблема формування світосприймання, вирішення якої пов'язане з тим, яким ми хочемо бачити глобальний світ. Міжособистісні стосунки можуть бути стосунками терпимості й співпраці, переваги та експлуатації, пригнічення або турботи та підтримки. У такому разі особистість перебуватиме в різних соціальних середовищах, відповідно, по-різному відбуватиметься процес її розвитку. Співвіднесеність понять «середовище» і «простір» аналогічні кореляції «частини» й «цілого». Середовище може міститися в просторі, оскільки «простір» є багатовимірним, а «середовище» – це лише один із його вимірів. Простір охоплює одночасно минулий, теперішній та майбутній часи, а середовище – уявлення подій сьогодення.

Поняття «середовище» в широкому розумінні означає оточення. Для психолого-педагогічного аналізу середовища значущою є «теорія можливостей» Дж.Гібсона [4]. Дослідник використовує категорію *можливості*, наголошуючи на активній стороні людини-суб'єкта, яка опановує своє життя середовищем. «Можливість» слугує проміжною ланкою між суб'єктом та середовищем і визначається їхніми властивостями. Що більше й повніше особистість використовує можливості середовища, то успішніше відбувається її вільний і активний саморозвиток.

Особливу роль соціальної спільності як середовища людини обґрунтовує В.В. Рубцов, згідно ідей якого ми перебуваємо в людському середовищі, але для людини середовище – це не лише навколишній світ. Для неї це той світ, який існує в її спілкуванні, взаємодії, взаємозв'язку, комунікації та інших процесах [12, с. 93].

Уявлення про своє професійне майбутнє, вміння вибудувати свій професійно-освітній простір на різних етапах професійного становлення та готовність реалізуватися в ньому фактично є діагностованим результатом саморозвитку особистості в період професійної підготовки, формування відповідного виду професійно-освітнього простору, що має розвивальний характер.

Особистісний розвиток полягає в послідовному розвитку механізмів саморегуляції. Вищою формою саморегуляції є самодетермінація, тобто здатність діяти не прогнозовано з позиції зовнішнього спостерігача, а внутрішньо усвідомлено і послідовно

на основі вищих рефлексивних внутрішніх критеріїв та підґрунтя у прийнятті рішення й управління поведінкою [8]. Основними вимірами самодетермінації є *воля* та *відповідальність*. Волі притаманне свідоме управління активністю, тобто вибір напрямку змін. Відповідальність розуміють як форму виявлення активності, форму регуляції, якій властиве переживання за свою здатність змінюватися і змінювати навколишній світ.

А.К. Осинський виокремлює п'ять компонентів суб'єктивного досвіду:

- ціннісний досвід, джерелом якого є формування інтересів, моральних норм та переконань, такий, що орієнтує зусилля людини;

- досвід рефлексії як наслідок знань про себе та власні можливості, передбачувані самоперетворення та зміни відповідно до вимог дійсності;

- досвід первинної активізації, що визначається наявною підготовленістю, оперативною адаптивністю до нестабільних умов, сподіванням передбачуваного рівня досягнень;

- операціональний досвід, який передбачає відповідний рівень загальнопрофесійних знань та вмінь, навичок саморегуляції, що інтегрує конкретні засоби перетворення ситуації і себе;

- досвід співробітництва як досвід взаємодії з іншими учасниками спільної діяльності, що сприяє об'єднанню зусиль для спільного розв'язання завдань [11].

Опосередкований вплив на особистість, яка формується, найоптимальніше виявляється у середовищі, в якому вчитель, вихователь «розміщують»

стимули, які нібито самостійно, без прямого впливу педагога сприяють формуванню особистості.

Поняття «середовище» пояснює взаємозв'язок умов, що забезпечують розвиток людини. У такому разі передбачається її присутність у середовищі, взаємовплив, взаємодія оточення та людини. Н.Б. Крилова розглядає як середовище «навколишній соціальний простір», зону «безпосередньої активності індивіда, його найближчого розвитку та дії» [9].

Для сприйняття людиною середовища як засобу соціального контролю потрібно оволодіти відповідним досвідом взаємодії з людьми, оскільки цей досвід є шляхом оволодіння людськими стосунками.

На рівні індивіда процес розвитку людини відповідно до вимог соціуму спирається на різні природні механізми (способи):

- використання наявних природних якостей, що лише перетворюються відповідно до громадських вимог;

- комбінаторику в поєднанні природних якостей людини, що зумовлює виникнення нових власне людських якостей та утворень;

- розвиток природних задатків як новоутворень, якщо вони використовуються поза тими властивостями об'єктів зовнішнього світу, з якими вони до цього часу були пов'язані [1].

Людина у своїй цілісності є відкритою системою, що має певний внутрішній зміст, велику кількість внутрішніх станів і спроможна обмінюватися енергією, речовиною та інформацією з навколишнім середовищем. Життя людини, її буття описується як «траєкторія» руху «системи» в часі [3].

Простір буття, в якому «рухається» людина, також має кілька вимірів. Деякі дослідники виділяють, з одного боку, плани простору існування людини у тісному зв'язку з часом, а з іншого – визнаючи його таким модусом існування людини, як індивідуальність [2]. Інші виокремлюють у суперструктурі людського буття біологічну, соціальну та культурну субструктури [7].

Незалежно від поглядів дослідників на структуру людського буття, динаміка розвитку, і насамперед саморозвиток людини як відкритої системи, розглядається як процес набуття нею якісно нових властивостей, зростання самосвідомості та різноманітності форм активності [там само].

Освітнє середовище можна називати й акмеологічним, якщо внаслідок цілеспрямованої взаємодії всіх його елементів – учасників освітнього процесу виникають об'єктивні можливості для актуалізації потреби в саморозвитку, реалізації свого творчого потенціалу й усвідомлення себе як суб'єктів самозмін.

На основі інтегративного критерію можна виокремити кілька критеріїв та показників для характеристики освітнього середовища. Критеріями ефективності розвитку освітнього середовища в системі багаторівневої підготовки вважаємо такі

параметри, як широта, соціальна активність, мобільність.

Широта освітнього середовища слугує структурно-змістовою особливістю, що визначає, які суб'єкти, об'єкти, процеси та явища охоплює це освітнє середовище. Показниками цього критерію є різноманітні освітні траєкторії; інтеграція з іншими освітніми закладами, зокрема на міжнародному рівні; міжуніверситетський обмін педагогами та студентами; можливості вибору освітніх мікросередовищ, отримання додаткової професійної кваліфікації, можливість вибору викладача тощо.

Соціальна активність освітнього середовища є критерієм його соціально орієнтованого потенціалу в середовищі існування. Показниками цього критерію є потреба у випускниках на ринку праці, розвиток у майбутніх професіоналів компетенцій та особистісних якостей.

Мобільність освітнього середовища є критерієм його здатності до органічних еволюційних змін у контексті взаємодій із середовищем існування. Передбачається продумана адаптація до суспільних змін, яка, з одного боку, враховує нове соціальне замовлення, а з іншого – не спричиняє деструктивних ситуацій в освітньому середовищі. Показниками цього критерію можуть бути мобільність цілей, зміст, засоби освіти, кадровий склад.

У педагогічній практиці, в процесі формування не лише професійних, а й особистісних якостей, потрібно постійно враховувати об'єктивність ступеневих та якісних змін структури її ціннісних диспозицій.

Для кращого розуміння схеми поведінки, в межах якої люди прагнуть реалізувати свої цінності, А.Маслоу запропонував упорядкувати цінності ієрархічно, згідно з людськими потребами, і розташував їх у такому порядку: виживання (фізіологічні потреби), захищеність (потреба безпеки), спільність (соціальні потреби – дружба, любов тощо), самооцінка (потреби «єго» – самоповага, визнання, статус), самоактуалізація – творчість, реалізація потенціалу особистості. Вчений вважає, що ці рівні утворюють ієрархію, і перш ніж індивідум зможе приділяти увагу більш високим рівням, мають бути задоволені нижчі [10].

Розуміння особистості, яка має будь-яку мотивацію, дозволяє розглядати соціальне не лише як дещо зовнішнє стосовно людини, а й як дещо внутрішнє. Від соціальних умов та відносин, соціальної діяльності залежить, які мотиви стануть панівними, що визначатимуть риси особистості, її здатність регулювати й контролювати свої різноманітні потреби та інтереси, змінювати свою мотиваційну сферу.

У спільній діяльності важливими є такі фактори, як змагання й співробітництво. Змагання виконує роль своєрідного «каталізатора» розвитку здібностей, а співробітництво (оскільки воно передбачає розподіл функцій) здійснює суттєвий вплив на спеціалізацію здібностей різних учасників спільної діяльності. Будь-яка особистість володіє великим потенціалом, що реалізується в окремій

діяльності лише частково. Тому його об'єктивне й більш повне оцінювання можливе лише за умови дослідження всієї сукупності діяльностей, які виконує особистість. При цьому важливо враховувати, що реалізація і розвиток її потенціалу суттєво залежать від того, в які взаємини з іншими людьми і як саме ця особистість вступає. У західній психології стверджується, що основні функції аттитюдів (суб'єктивних відносин) – це пристосування особистості до соціального середовища за принципом гомеостата, схематизація й симпліфікація знань про складний світ, самозбереження і самореалізація.

У загальному розумінні «суб'єктивність відносин» означає їх належність особистості як суспільному суб'єкту. Вони формуються й розвиваються в процесі накопичення й інтеграції всього життєвого досвіду особистості. Ними характеризується її життєва позиція в суспільстві. У процесі розвитку суб'єктивних відносин формуються специфічні «утворення»: система переваг, думок, смаків, інтересів. Складається також відповідна система образів, у яких з позицій певної особистості, тобто суб'єктивно й прискіпливо, репрезентуються різні сторони і компоненти дійсності, в якій ця особистість проживає (образ інших особистостей, спільностей, суспільства загалом тощо).

Свідомість характеризується потужною регуляторною функцією. На основі відображення дійсності вона регулює суспільні взаємозв'язки людей, взаємодію з довкіллям. Можливість регуляції виникає у зв'язку з відображенням у свідомості закономірних зв'язків між різними сторонами об'єктивної дійсності як знання, а також у зв'язку з наявністю в студента властивої риси – цілепокладання, що є своєрідним механізмом регуляції.

Через цілепокладання сучасний стан як момент діяльності пов'язується з майбутнім, тому вибір цілей та засобів їх досягнення виконує регуляторну функцію у поведінці студента. Студент усвідомлено ставить завдання, досягнення якого є метою його діяльності. У його бажанні виявляються потреби та інтереси, які в структурі діяльності є мотивами – стимулами, реальною рушійною силою дій, потужними регуляторами поведінки.

Психічна система «мотив–мета» є якісно новим утворенням, що значно відрізняється від мотиву й певної мети. Це утворення є мотивацією, спрямованим збудником та регулятором поведінки і діяльності. Мотивація – не механічне поєднання мети з мотивом, а результат процесів, ініційованих потребами, потягами, бажаннями, прагненнями. Вона охоплює енергетичні та регулятивні властивості. Маючи мотивації, майбутній учитель усвідомлює мотив і докладає вольові зусилля для досягнення мети.

Людські потреби є динамічними. Як тільки задовільняється одна з них, її місце посідає інша (найчастіше вже більш високого рівня). Потреби людей, як і цілі їхньої діяльності, визначаються умовами життя, реальними взаємодіями у суспільстві,

відображаючи рівень його розвитку і, відповідно, можливості. Людські потреби різноманітні, як різноманітні умови й обставини, за яких здійснюється життєдіяльність.

У працях А.Маслоу зазначається, що всім людям властива певна система базових (основних) потреб. Він обстоює думку, що не суспільство визначає розвиток особистості, а особистість є первинним визначальним фактором щодо суспільства. Вчений наголошує: людина може розкритися лише шляхом самоактуалізації.

Розвиток молодіжної аксіосфери – це складний багаторівневий, суперечливий процес осмислення трансформацій суспільної будови, що інтенсивно відбуваються в актуальному житті, а одночасно з ними – в новій ідеології, боротьбі цінностей західної модерністської культури з цінностями традиційної вітчизняної культури.

Згідно ідей Е.Ф. Зеєра, розвивальний професійно-освітній простір характеризується такими трьома станами:

1. Взаємоузгодження, взаємодія, взаєморозвиток векторів-координат надають стабільності, рівноваги, стійкості освітньому простору та процесам, що відбуваються всередині нього. Флуктації, які виникають, не порушують цілісності простору, в межах якого відбувається розвиток і суб'єктів освіти, і самої системи освіти, адекватної вимогам суспільства та соціально-економічним умовам. Еволюційний розвиток забезпечується інноваційними перетвореннями.

2. Дезінтеграція, розузгодження компонентів освітнього простору порушують його визначеність, стійкість і рівновагу, що зумовлює виникнення сильних флуктацій та утворення моментів нестійкості, виникнення точок біфуркацій. Руйнація стійкості, що склалася, та динамічної рівноваги, виникнення зовнішніх (соціально-економічних, науково-технологічних) та внутрішніх (суперечностей, криз, ірраціональних тенденцій) факторів, що спонукають до змін простору, спричиняє утворення відкритого освітнього простору та критичних точок розвитку.

3. Самоорганізація, спонтанний пошук взаємоузгодження всіх компонентів векторів-координат освітнього простору зумовлюють вибіркове функціонування відкритого простору в режимі взаємодії його компонентів. Відбувається виявлення стану динамічної рівноваги. Розвиток набуває еволюційного характеру. Стабільності простору надають нормативні положення документів, що регламентують функціонування в режимі взаємоузгодження компонентів освітнього простору. Він змінює відносно врівноважений стан [6]. Отже, освітній простір характеризується трьома станами: відносно стабільним, дезінтегративним, самоорганізуючим. Факторами, що зумовлюють порушення еволюційного розвитку освітнього простору, є кардинальні зміни в суспільстві, соціально-економічні умови, науково-технологічний прогрес.

У педагогіці *освітнє середовище навчального закладу* розуміють як систему впливу та умов формування особистості, а також можливостей її розвитку, що охоплює соціальне та просторово-предметне оточення в межах організованого освітнього процесу. Як професійно-освітній простір студентів вищого навчального закладу розглядають форму взаємозв'язку особистості зі світом професій та способами отримання професійної освіти в умовах певного освітнього середовища.

Ми вважаємо за доцільне розглядати розвивальний професійно-освітній простір особистості як особливий соціокультурний феномен, який об'єднує систему неперервної освіти та світ професій, де якісні позитивні зміни твірних компонентів простору будуть сприяти актуалізації та задоволенню потреб особистості у саморозвитку.

Проектуючи високотехнологічне освітнє середовище, доцільно використовувати екоантропоцентристський підхід, який для педагогіки означає спрямованість освітнього процесу на формування оптимальних способів та засобів метаболізму (зміна, перетворення), тобто обміну людини з середовищем існування на основі врахування якісного стану його природних та створених складників, рівня інформаційної культури та ціннісно-орієнтаційних пріоритетів, способів взаємодії з іншими людьми та ставлення до соціальної дійсності.

Одним із різновидів середовища, в якому здійснюється вияв активності студента, є педагогічне середовище. Воно перебуває в постійній взаємодії з іншими середовищами, які щодо педагогічного є полями: психологічними, соціальними, біологічними та ін.

Педагогічне середовище є цілісним системним утворенням, в якому переважають горизонтальні зв'язки між учасниками навчально-виховного процесу й окремими підструктурами. Оскільки поведінка педагогічного середовища є функцією особистостей, то на її стан суттєво впливають неформальні психологічні структури, які базуються на інстинктах, здібностях, прагненнях тощо. Звідси і вся нескінченна різноманітність поведінкових реакцій особистості, удавана непередбачуваність конкретно взятого педагогічного процесу.

В удаваній непередбачуваності напряму руху педагогічного середовища залежно від певної ситуації виявляється така його властивість, як нелінійність. У таких нелінійних середовищах втрачає силу класичний принцип суперпозиції, тобто справедливим є твердження, що наслідки одночасного впливу кількох факторів на педагогічне середовище не рівнозначні сумі результатів, зумовлених тими самими факторами, якщо вони окремо діють на середовище.

До специфіки нелінійного середовища можна віднести такі його властивості, як самоорганізація та саморегулювання. Саме вони зумовлюють реакцію, не завжди адекватну цілям педагогічного середовища на зовнішні впливи.

Соціальне середовище є справжнім важелем виховного процесу, і роль учителя має передбачати управління цим важелем. Ставлення студента до середовища має бути активним, а не просто залежним.

Навчально-виховне середовище є важливим чинником цілеспрямованої соціалізації, виховання особистості. Його вплив на особистість багато в чому залежить від того, якою мірою цілі й завдання колективу усвідомлені його членами й сприймаються ними як особисті чи доцільні. Органічна єдність особистого й соціального народжується в колегіальній, суспільно корисній діяльності та виявляється в колективізмі як прояв властивостей соціального середовища.

Колективізм є почуттям солідарності з групою, усвідомленням себе її частиною, готовністю до дій на користь групи і суспільства. Виховання колективізму в студентському колективі досягається різними шляхами і засобами: організацією співпраці та взаємодопомоги в навчанні, праці, громадській роботі; спільною участю студентів у культурно-масових і спортивних заходах; постановкою перед студентами перспектив і спільною участю в їх досягненні; активізацією діяльності молодіжних громадських організацій.

Чітке уявлення про своє професійне майбутнє, вміння вибудовувати свій професійно-освітній простір на різних етапах професійного становлення та готовність реалізуватися в ньому фактично є діагностованим результатом саморозвитку особистості у період професійної підготовки, формування певного виду професійно-освітнього простору, якому притаманний розвивальний характер.

Розвиток студента як об'єктивно та системно організований процес ми вважаємо особливим типом розвитку в універсальній еволюції. В основу психічного розвитку покладено специфічну відтворювальну діяльність особистості, за допомогою якої вона привласнює історично сформовані фундаментальні потреби та здібності, необхідні їй для залучення до активного трудового та суспільного життя. Діяльність покладено в основу психічного розвитку навіть тому, що є умовою становлення особистості, а це забезпечує рівнево новий принцип і тип зв'язку живого з дійсністю. Саме з цього погляду діяльність є не тільки засобом «привласнення», а й особливою властивістю особистості, яка визначає її специфіку. Вона є принципово новим типом активності – здатності особистості, її носія, суб'єктно перетворювати дійсність, в якій перетворюється сама особистість.

У діяльності як відповідному типі активності особистість реально зростає, розвивається внаслідок свого людського самоздійснення. Такий тип активності усуває всі типи активності нижчих рівнів і здатний не лише постійно змінюватися, слугувати основою та умовою розвитку її носія, а й розвиватися–саморозвиватися в соціумі.

Діяльність розвивається, ускладнюється, вдосконалюється та опредмечується у відповідних досягненнях культури й одночасно долає їх (що властиво самій структурі процесу та субстанційній сутності діяльності – діяльності активних суб'єктів, які не тільки відтворюють соціальне, а й ускладнюють його організацію, що реалізується у динамічній неорганічній відкритій системі – соціумі).

Розгляд соціального середовища, суспільства як зовнішньої сили, що впливає на формування якісних характеристик особистості, ґрунтується на антропоцентричній парадигмі мислення, яка перетворює особистість на точку застосування зовнішніх впливів суспільства. Реально таке протистояння між особистістю і суспільством конструюється через штучні ситуації, які «виривають» особистість із природної соціальної ситуації розвитку. Отже, особистість або «закидається» в нову «соціальну групу», або зіштовхується з «чужим» дорослим.

В умовах соціального плюралізму освіта забезпечує збереження та відтворення суспільства як якісно самобутньої цілісної системи. Вона підвищує адаптивний потенціал суспільства та відкриває нові перспективи його соціокультурного розвитку шляхом закріплення в суспільній практиці й свідомості соціально корисних форм діяльності. Освіта творить соціальний ресурс, формуючи в індивідів здатність гнучко адаптуватися, знаходити своє місце у мінливому середовищі, поєднувати в собі унікальні риси зі здатністю легко комунікувати з іншими та розв'язувати неймовірні за своєю різноманітністю завдання.

Література

1. Абульханова-Славская К.А. Диалектика человеческой жизни / К.А. Абульханова-Славская // Соотношение философского, методологического и конкретно-научного подходов к проблеме индивида. – М., 1977.
2. Агафонов А.Ю. Человек как смысловая модель мира. Прологомены к психологической теории смысла / А.Ю. Агафонов. – Самара, 2000.
3. Вахромов Е.Е. Психологические концепции развития человека: теория самоактуализации: учеб. пособие / Е.Е. Вахромов. – М., 2001.
4. Гибсон Дж. Экологический подход к зрительному восприятию / Дж. Гибсон. – М., 1988.
5. Давыдов В.В. Принцип развития в психологии / В.В. Давыдов // Вопросы философии. – 1980. – №12.
6. Зеер Э.Ф. Психология профессионального развития / Э.Ф. Зеер. – М., 2006.
7. Каган М.С. Системный подход и гуманитарное знание / М.С. Каган // Избранные статьи. – Л., 1991.
8. Калитеевская Е.Р. Пути становления самодетерминации личности в подростковом возрасте / Е.Р. Калитеевская // Вопросы психологии. – 2006. – №3. – С. 49–54.
9. Крылова Н.Б. Формирование культуры будущего специалиста / Н.Б. Крылова. – М.: Высшая школа, 1990.
10. Маслоу А.Г. Мотивация и личность / А.Г. Маслоу. – СПб., 1999. – 132 с.

11. Осинский А.К. Умения самореализации в профессиональном самоопределении учащихся / А.К. Осинский // Вопросы психологии. – 1992. – №1.
12. Рубцов В.В. О проблеме соотношения развивающих образовательных сред и формирования знаний: (к определению предмета экологической психологии) / В.В. Рубцов // Первая рос. конф. по экологической психологии, 5–6 дек. 1996 г., Москва. – М., 1996.
13. Сайко Э.В. Субъект: создатель и носитель социального / Э.В. Сайко. – М.; Воронеж, 2006.

Анотації

Валерій РАДУЛ

Соціально-професійне середовище у формуванні якісних характеристик особистості

У статті обґрунтовується характеристика соціально-професійного середовища як різновиду середовища в цілому; середовище розглядається як простір. У цьому контексті особистісний розвиток пояснюється саморегуляцією, яка можлива на основі суб'єктивного досвіду. Також показано особливості «пересування» або руху людини в процесі її життєдіяльності.

Ключові слова: особистість, середовище, простір, соціально-професійне середовище, саморегуляція, життєдіяльність.

Валерій РАДУЛ

Соціально-професійна середовище в формуванні якісних характеристик особистості

В статті обґрунтовується характеристика соціально-професійної середовища як різновиду середовища в цілому; середовище розглядається як простір. У цьому контексті особистісний розвиток пояснюється саморегуляцією, яка можлива на основі суб'єктивного досвіду. Також показано особливості «пересування» або руху людини в процесі її життєдіяльності.

Ключевые слова: личность, среда, пространство, социально-профессиональная среда, саморегуляция, жизнедеятельность.

Valeriy RADUL

The social and professional environment in the process of personality's qualitative characteristics formation

The article explains the characteristics of the socio-professional environment as a kind of environment in general; environment is considered as a space. In this context, personal development is explained by self-regulation, which is possible on the basis of subjective experience. Also shown are the features of the «movement» or the movement of the person in the course of his life.

Keywords: person, environment, domain, social and professional environment, self-regulation, life activities.